

УДК 159.925

ПРОБЛЕМИ САМОЗДІЙСНЕННЯ ДОРΟΣЛИХ У КОНТЕКСТІ КРИТИЧНО-СМИСЛОВИХ КРИЗ

Панченко С.М.

I. Вступ

У сучасних соціокультурних умовах, коли людина щодня зіштовхується зі шквалом несподіваних викликів, переживає кризові стани внаслідок накопичення нерозв'язаних життєво важливих проблем, їй набагато складніше самоздійснитися, реалізувати свій потенціал на благо себе та суспільства.

Усвідомлення недостатності рівня своєї компетентності для того, щоб впоратися з більшістю проблем, для людини є джерелом фундаментальної екзистенційної тривоги, що постійно зростає, депресивного синдрому, поштовхом до втечі від дійсності у віртуальну реальність, сектантські організації. До деструктивних стратегій подолання кризових станів потрібно віднести також наркоманію, алкоголізм, суїцидальні наміри та дії. Ці стратегії демонструють неспроможність особистості витримати випробування, вказують на необхідність допомоги ззовні. У ці кризові періоди конфліктних переживань, протиріч, протягом яких змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвих задумів, траєкторії життєвого шляху, надзвичайно важливо визначити умови, за яких здійснюється перехід людини від розвитку, спричиненого зовнішніми впливами й орієнтованого на зовнішні джерела підкріплення, до свідомого саморозвитку. Адаже кожна криза обов'язково стає тимчасовою перешкодою для самоздійснення людини.

Вирішення цього теоретичного завдання має стати основою для вироблення стратегій та методик, застосування яких у практиці психології, педагогіки та соціальної роботи сприятиме соціальній адаптації людини, її виходу з кризи на шлях самореалізації та самоздійснення.

У контексті зазначеної проблеми викликають особливе занепокоєння та потребують першочергової підтримки такі групи дорослого населення, які перебувають у полоні критично-смыслових криз, зокрема, безробітні, інваліди, пенсіонери.

Отже, актуальність дослідження визначається великою ймовірністю виникнення в дорослому віці криз у різних формах їх прояву та негативного впливу на розвиток особистості, недостатньою вивченістю процесу самоздійснення в дорослому віці у форматі подолання критично-смыслових криз, відсутністю надійних методів надання психолого-педагогічної допомоги дорослим людям у самоздійсненні під час виникнення у них кризових станів.

Проблема самоздійснення вперше була окреслена вченими К. Абульхановою, Б. Ананьєвим, Т. Березіною, Ш. Бюлер в рамках концепції життєвого шляху особистості, адже життєвий шлях – це "спосіб здійснення людиною себе у множині часу та простору та єдиному часі життя" [1, с. 213], те, що "особистість здатна вибудувати, створити із свого життя" [1, с. 278].

Кризи розвитку особистості виступали предметом пильного вивчення вітчизняних і зарубіжних психологів упродовж багатьох десятиліть (Г. Абрамова, К. Альбуханова-Славська, Л. Анциферова, В. Ахмеров, Л. Божович, Л. Бурлачук, Ф. Василюк, Л. Виготський, О. Донченко, Т. Драгунова, Д. Ельконін, К. Зеєр, І. Кон, В. Слободчиков, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн, Р. Ассанджолі, Ш. Бюлер, К. Гроф, С. Грофф, Е. Еріксон, Б. Ливехуд, К. Онг, Дж. Перрі, Дж. Скотт, В. Франкл, Г. Шихі та ін.).

Учені звертають увагу на труднощі переходу від одного вікового етапу до іншого, вивчають гендерні особливості кризових явищ, аналізують чинники, що ініціюють кризи. Однак, проблеми самоздійснення дорослих у періоди подолання ними кризових станів та методи психолого-педагогічної допомоги людині, яка відчуває ускладнення, вивчені недостатньо.

II. Постановка завдання

Метою статті є аналіз основних проявів критично-смыслових криз, їх впливу на процес самоздійснення окремих груп дорослих людей (безробітних, інвалідів, пенсіонерів) та пошук шляхів психолого-педагогічної підтримки, яка б сприяла їх соціальній адаптації та самоздійсненню.

III. Результати

Звертаючись до тлумачного словника, з'ясуємо, що "самоздійснитися" – означає втілити свої здібності в реальні справи.

Семантичний аналіз, здійснений А. Деркачем [6], дав змогу виокремити такі опорні точки значення поняття "самоздійснення". По-перше, самоздійснення передбачає активну роль самої людини на шляху до сутності, оскільки здійснювати себе може тільки сама людина. По-друге, самоздійснення – це водночас процес – рух до своїх сутнісних істинних начал – і результат. По-третє, сформований у якості цілі-ідеалу результат задає спрямованість саморозвитку людини в цілому.

Самоздійснення є проявом, аспектом самореалізації. На підставі врахування особ-

ливостей життєвого самоздійснення людини можна судити про вираженість її самореалізації.

Самоздійснення – динамічний стан особистості на шляху до досягнення свого “акме”, в якому відбувається реалізація загальних та фіксованих здібностей, де під загальними здібностями розуміються особливості, якими людина наділена від народження, а під фіксованими – набуті конкретні соціальні якості та властивості особистості: потреби, мотиви, інтереси тощо [12].

Загальний принцип самоздійснення: стань тим, ким ти можеш стати в світі дійсності, в якому живеш, в суспільстві, членом якого є; відкрий у собі творчий потенціал і реалізуй його на благо суспільства, самого себе і своїх близьких, використовуючи соціально прийнятні форми.

Однак, у житті людина часто стикається з “переломними етапами онтогенетичного розвитку особистості” (Л. Божович); “ситуаціями емоційного та розумового стресу, які потребують значних змін уявлень про світ і про себе за короткий проміжок часу” (Г. Олпорт); “моментами порушення рівноваги, появи нових потреб і перебудови мотиваційної сфери особистості” (І. Кон); “зворотними моментами, які виникають як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, що висуваються до індивіда на цій стадії” (Е. Еріксон). Такі періоди крутих переломів та скрутних становищ особистості у психологічній літературі визначаються як “кризи”.

Узагальнюючи результати етимологічного філософсько-психологічного дослідження, отримуємо, що криза – це стан, який виникає внаслідок накопичення нерозв’язаних життєво важливих проблем, суперечностей або подій, що призвели до втрати сенсу попереднього стилю життя, поведінки й діяльності. З функціонального погляду, криза – це накопичення у психіці негативного психоенергетичного потенціалу, який значно переважає над позитивним та домінує у психіці [18].

Настання кризи зумовлено рядом чинників: поступовими якісними змінами способів виконання діяльності, соціально-професійною активністю особистості, соціально-економічними умовами життєдіяльності, віковими психофізіологічними змінами, а також повним зануренням у професійну діяльність [18].

Криза – це “хвороба душі”, “страждання”, які за своєю сутністю є “початком нового життя, яке, безумовно, прийде не відразу, а поступово, у процесі роздумів і тривоги, активної діяльності та спілкування”. Такий філософсько-психологічний підхід не тільки “реабілітує” слово “криза”, “знімаючи з нього тягар” неприємних асоціацій, а й висвітлює значущість проблеми криз [7].

Кожна криза – це завжди несвобода, вона обов’язково стає перешкодою для ро-

звитку, самореалізації. Кризова поведінка вражає своєю прямолінійністю. Людина втрачає здатність бачити відтінки, все для неї стає чорно-білим, контрастним, сам світ видається небезпечним, хаотичним, несталим [18].

Людині, яка переживає кризу, можна дати таку психологічну характеристику:

- стан душевного незадоволення, дискомфорту, коли заради душевного благополуччя людина йде на перепрограмування своєї свідомості, визнання нових ключових настанов, які часто виявляються хибними;
- комплекс меншовартості, подолання якого часто відбувається за рахунок набуття комплексу переваги;
- соціальна непристосованість, особистісний інфантилізм, відсутність усталеної системи життєвих цінностей;
- підвищена вразливість, хворобливе загострення негативних переживань – сором, тривога, провинна, образа, засмучення;
- рабська залежність від чужої думки, зовнішніх оцінок, від соціальних ритуалів, умовностей соціуму [17].

Під час гострих кризових станів виразними є відчуття безнадійності, безцільності, спустошеності, безпорадності, власної неповноцінності, самотності, характерними є швидка зміна почуттів, мінливість настрою.

Найбільш загальними симптомами кризового стану можна вважати: зниження адаптованості поведінки, падіння рівня самосприймання, примітивізація саморегуляції [5].

Кризи особистості, які трапляються на її життєвому шляху, поділяють на: вікові кризи, кризи психічного розвитку, професійні кризи, кризи невротичного характеру, критично-сміслові кризи, життєві кризи [5, с. 878].

Найширше та найповніше у психологічних дослідженнях представлені кризи психічного розвитку, вікові та життєві кризи. Для нашого ж дослідження особливий інтерес становлять *критично-сміслові кризи*, зумовлені критичними обставинами життя, драматичними, а іноді й трагічними подіями. Ці чинники справляють руйнівний, часом катастрофічний вплив на людину. Відбуваються кардинальна перебудова свідомості, перегляд ціннісних орієнтацій й сенсу життя загалом. Супроводжуються ці кризи сильними емоційними переживаннями.

Р. Ахмеров, досліджуючи чинники, що зумовлюють такі кризи, виокремлює: кризу нереалізованості (суб’єктивне негативне переживання життєвої програми); кризу спустошеності (душевна втома і переживання відсутності досягнень); кризу безперспективності (відсутність перспектив професійного зростання, реальних планів на майбутнє) [4].

Автор не зіставляє ці кризи з віком людини. В індивідуальному житті людини ос-

новні кризи трапляються в різних варіантах: спустошеність + безперспективність; нереалізованість + спустошеність + безперспективність. Такі поєднання криз людини досить важко переживає, і вихід може бути деструктивним, аж до суїциду [5, с. 878].

Кризу можуть значно підсилювати такі життєві обставини, як неблагополучна родина, незадовільні взаємини з близькими, насильство в родині, суспільне відторгнення, важке захворювання.

Розглянемо детальніше прояви критично-смыслових криз, що зумовлені такими критичними обставинами життя і такими ненормативними подіями, як вимушене безробіття, припинення трудової діяльності у зв'язку з виходом на пенсію, втрата працездатності з причини інвалідності.

Вивчення процесу самоздійснення особистості безробітного, можливостей реалізації ним свого потенціалу та подолання суб'єктивних перепон і кризових станів є особливо актуальним завданням в умовах економічної кризи.

Дослідження у галузі психології, фізіології праці, медицини свідчать, що безробіття переживається людиною як ситуація максимально критична. Втрата роботи викликає складний стресовий стан, який супроводжується негативними психологічними проявами, впливає на загальний рівень активності, фізичне та психічне здоров'я. Розвиток стресових станів, що пов'язані з ситуацією безробіття, має фазову природу, в ньому виділяються такі етапи:

- стан невизначеності та шоку, пов'язаний з важкими суб'єктивними переживаннями страху і негативними емоціями;
- стан полегшення та конструктивне пристосування до ситуації, який триває три місяці після втрати роботи та супроводжується хорошим настроєм, активністю, задоволенням життям;
- деструктивні зміни у психіці, здоров'ї, фінансовому та соціальному становищі людини, погіршення стану безробітного, які відбуваються після шести місяців втрати роботи;
- фаза безпомічності та примирення із ситуацією, яка виникає під час тривалого безробіття і супроводжується бездіяльністю та апатією [14, с. 6].

Переживання людиною ситуації бездіяльності, відсутності роботи трансформується у синдром "неврозу безробіття", при цьому прояви страху і безвиході змінюються несподіваними емоційними зривами. Багато людей втрачають інтерес до життя і впадають у депресивний стан.

Для безробітного характерні також постійні фрустрації. Стани фрустрації призводять до напруженості, внаслідок чого безробітний демонструє неконструктивну поведінку, елементами якої можуть бути: агресія; репресія (пригнічення бажань та витіснення їх у підсвідомість); ескапізм (уни-

кнення ситуації, що травмує); регресія (примітивізація поведінки); раціоналізація (спроба виправдати свою поведінку надуманими засобами); сублімація (переключення активності з первинної проблеми, у вирішенні якої йому не поталанило, на діяльність іншого роду, де досягається успіх, навіть і уявний); проекція (перенесення неусвідомлених мотивів поведінки на пояснення поведінки іншої людини); аутизм (самозамикання особистості, її відмежування від спілкування та активної діяльності) [14, с. 5].

Психологічні проблеми безробіття впливають і на механізми психічної регуляції людини та викликають певні форми психологічної деформації особистості. Залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини ці види деформацій (певні зміни рис характеру, темпераменту, емоційної сфери, сфери потреб та вольової сфери) можуть проявлятися по-різному. Проте існують досить стійкі та узагальнені характеристики, що притаманні більшості людей, які опинилися у ситуації безробіття. Їх прояв на поведінковому рівні залежить від значущих ситуацій:

- ситуації залежності – при спілкуванні безробітного з людиною, від якої залежить його подальша доля;
- ситуації невизначеності – ситуації, в якій у безробітного відсутня необхідна інформація для її подолання та прийняття рішення;
- ситуації тиску – ситуації, у якій до безробітного застосовують психологічний тиск у зв'язку з необхідністю вибору саме тих варіантів рішень, що пропонуються;
- ситуації байдужості – ситуації, в якій очікування допомоги не виправдовується або ігнорується [14, с. 7].

Безробітний переживає внутрішню порожнечу, вважає себе нікому непотрібним, а своє життя – позбавленим сенсу. Основними негативними чинниками є усвідомлення незайнятості; неможливість реалізувати наявний потенціал; жорсткі вимоги з боку роботодавців, низький рівень матеріального забезпечення; соціальна незахищеність; безперспективність тощо. Невдалі спроби переорієнтуватись на нові види діяльності, працевлаштуватись знижують зусилля до подолання труднощів [15].

Серед індивідуально-психологічних причин безробіття – занижена самооцінка, низький рівень домагань, неправильні настанови, що сформувалися, відсутність мотивації тощо.

Поширення безробіття, низький рівень життя та матеріальної допомоги безробітним, серйозні проблеми у вирішенні побутових питань впливають на психоемоційний стан безробітних та призводять до того, що більшість з них непокоїть: відчуття надмірної тривоги, психічної напруженості, збудженості, втоми, зневіри у власних здібностях і можливостях, невдоволеність собою.

Такі психологічні та психофізіологічні стани утворюють психологічний дискомфорт особистості та являють собою суттєву перепону на шляху адаптації безробітних до соціальної ситуації, тобто гальмують розвиток адаптивних можливостей особистості.

Отже, соціологічні та психологічні дослідження засвідчують серйозні психологічні проблеми, що властиві більшості безробітних і стають на перешкоді їх подальшого професійного саморозвитку й особистісного самоздійснення. Це нерідко призводить до нервових та психічних розладів, зрештою – до втрати себе як особистості [13].

Серйозним психотравматичним фактором для особистості є також втрата роботи у зв'язку з виходом на пенсію, який незалежно від віку переважно сприймається як ситуація "незаслуженої соціальної відставки", втрати соціального статусу. Припинення трудової діяльності служить каталізатором, що прискорює процес старіння та виявляється у зниженні інтересу до життя. Існуюча в суспільстві установка на старість як на період "заслуженого відпочинку" сприяє тому, що людина не навчена переживати такі стреси, не готова до звуження соціальних, комунікативних, культурних зв'язків, зміни економічних умов проживання (зниження рівня матеріальної забезпеченості, обмеження фінансових можливостей) [16].

Численні критичні обставини життя, драматичні, а іноді й трагічні події значно підсилюють вікові кризи [11]. Зокрема, настання пенсійного віку, який дає підставу для відмови в продовженні трудової діяльності, за дослідженнями психологів та соціологів, негативно впливає та суттєво обмежує можливості людини. Не сприяють повноцінному самоздійсненню пенсіонерів і соціальна політика держави, яка формує залежні, дискримінаційні статуси літніх людей; стереотипи суспільної думки, які формують певні уявлення про людей похилого віку. Кризові явища, які відбуваються в соціумі, породжують відчуття неповноцінності, непотрібності, невпевненості в собі. Так, за даними соціологічних досліджень, близько 90% пенсіонерів не впевнені в завтрашньому дні, а приблизно 30% – скаржаться на постійний поганий настрій.

Учені стверджують, що комплекс цих проблем, посилений несприятливими демографічними процесами, значною мірою звужує сферу самоздійснення пенсіонерів, викликає таке погіршення становища цієї групи населення, яке визначають як "криза адаптації" [16].

Припинення трудової діяльності, вихід на пенсію часто у свідомості людини асоціюються з неминучим соціально-психологічним старінням, яке виявляється в ослабленні інтелектуальних процесів, підвищенні або зниженні емоційних переживань. Знижується темп психічної діяльності, звужується коло інтересів, з'являється обереж-

ність до нововведень, постійна заглибленість у минуле й орієнтація на попередній досвід [2].

Виділяють також морально-етичне старіння, яке виявляється у пристрасі до моралізування й осуду поведінки молоді, протиставлення свого покоління поколінню, що йде на зміну [8]. Це "криза соціально-психологічної адекватності".

Від того, як людина зможе подолати ці кризи, будуть залежати процес її самореалізації та самоздійснення, активне повноцінне життя, що, особливо в похилому віці, визначається наявністю повноцінних соціальних і культурних зв'язків, можливостей комунікації, доступності засобів масової інформації. Пенсіонери незалежно від рівня освіти, культурного потенціалу, самооцінки, які втратили економічну самостійність, мають різко змінювати свій соціальний статус, виконувати не властиві їм соціальні ролі.

Проблема самоздійснення пенсіонерів є не тільки життєво важливою, а й науково актуальною, адже геронтологія розглядає похилий вік як вік розвитку, який має особливе призначення, виконує специфічну роль у системі життєвого циклу людини, забезпечуючи зв'язок поколінь, окреслюючи загальну лінію розвитку особистості. Тільки з позицій цього віку можна глибоко зрозуміти, оцінити та пояснити життя в цілому, його сутність і сенс.

Не менш актуальною також у всьому світі є проблема соціально-психологічної реабілітації інвалідів. Провідна ідея полягає у тому, що кожна людина, які б недоліки у своєму фізичному і психологічному розвитку вона б не мала, за умови активного включення до життя, створення певних умов, які б сприяли її реабілітації, здатна подолати свої недоліки, значно поліпшивши свій фізичний і психічний стан.

У контексті переживання дорослими критично-сміслових криз важливо створювати спеціальні умови, які б сприяли самореалізації та самоздійсненню в різних сферах їх життєдіяльності: у праці, власній творчості, спілкуванні, освіті. На нашу думку, проектування і створення адекватного їх можливостям освітнього середовища, що стимулює їх подальший розвиток та самоздійснення, може стати одним з актуальних аспектів психолого-педагогічної допомоги особистості у ході подолання нею критично-сміслових криз.

Як засвідчують психолого-педагогічні дослідження, освіта дорослих у всіх своїх формах відіграє значну роль у процесі їх психолого-педагогічної підтримки та соціально-психологічної реабілітації. Зокрема, С. Архипова [3] розглядає зміст освіти дорослих з позиції спрямованості на соціальну адаптацію та соціальний захист особистості:

– освіта як джерело неперервного морально-духовного вдосконалення людини, її гармонійного розвитку, як засіб "осо-

- бистісної самостійності”, обґрунтованого вибору життєвих цінностей;
- освіта як засіб, що сприяє виконанню різних соціальних ролей;
  - освіта як можливість отримання професії;
  - освіта як опора, що дає змогу “втриматися на плаву” в екстремальних ситуаціях;
  - освіта, яка створює можливості для підготовки спеціалістів в умовах нестабільної ситуації;
  - освіта, яка дає змогу виробити соціальний імунітет до нових умов життєдіяльності.

Постійна освітня діяльність дорослих, які переживають кризові стани, на нашу думку, здатна і має забезпечити всебічну психолого-педагогічну підтримку, у першу чергу, безробітних, пенсіонерів, інвалідів. Будь-яка освіта – це нові знання, нове усвідомлення світу, самого себе, людей, і тому вона завжди гармонізує людину зі світом, яким би складним не було її життя. Якщо людина здатна досить глибоко проаналізувати результати своїх досягнень, то це дає їй шанс зняти багато внутрішніх обмежень і сумнівів відносно своїх можливостей [3].

IV. Висновки

Отже, кожна криза таїть у собі насіння зростання, шанс переглянути свою поведінку, зупинитися і з'ясувати, що в напруженому житті є джерелом страждання. Криза може допомогти самоочищенню, краще і глибше осягнути власну природу, зрозуміти значення вищих цінностей у житті і спробувати змінити своє життя, гармонізувати його.

Вивчення психологічних проблем безробітних, пенсіонерів та інвалідів, умов і особливостей переживання ними критично-смыслових криз спонукає до пошуку нових можливостей надання їм психолого-педагогічної допомоги, стимулювання їх самоздійснення. Серед першочергових завдань подальших психолого-педагогічних досліджень – враховуючи об'єктивне різноманіття, природний плюралізм функцій освіти дорослих, показати, як реалізувати їх у реальному житті, маючи на увазі не тільки формування відповідних знань, умінь та навичок, а й сприяння вільному і повному розвитку людської особистості та її активній участі у житті суспільства.

Освіта дорослих в Україні має бути здатною відповісти на виклики сучасності: зростання кількості безробітних, старіння населення, соціальні трансформації, які викликають у людини почуття соціальної враженості, тривожності, правової незахищеності, дезорієнтацію у новому соціокультурному середовищі. Безумовно, висловлення та доопрацювання, однак у них закладений значний духовний потенціал освіти дорослих, покликаний сприяти становленню активної і самостійної позиції люди-

ни, подоланню кризових станів та розширенню сфери самореалізації і самоздійснення.

Література

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Авербух Е.С. Неврозы и неврозоподобные состояния в позднем возрасте / Е.С. Авербух. – Л., 1976. – С. 12.
3. Архипова С.П. Освіта дорослих як фактор соціальної адаптації і соціального захисту [Електронний ресурс] / С.П. Архипова. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/Ped/2009/www16/Arhipova.pdf>.
4. Ахмеров Р.А. Биографические кризисы личности : дис ... канд. психол. наук. / Р.А. Ахмеров. – М. : Ин-т психол. РАН, 1994. – 210 с.
5. Варій М.Й. Загальна психологія : підручник для студ. психол. і педагог. спец. / М.Й. Варій. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 968 с.
6. Деркач А.А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А.А. Деркач, Е.В. Селезнева. – М. : Изд-во Москов. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2006. – 496 с.
7. Єфименко Є. Криза самовизначення майбутнього педагога [Електронний ресурс] / Є. Єфименко, В. Васильков. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/manage/3984>.
8. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 1997. – С. 149.
9. Ключко В.Е. Самореализация личности: системный взгляд / В.Е. Ключко, Э.В. Галажинский ; [под ред. Г.В. Залевского]. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1999. – 154 с.
10. Корчемна О.В. Психологічні чинники формування активності безробітних на ринку праці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.В. Корчемна ; Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. – К., 2006. – 233 с.
11. Малкина-Пых И.Г. Кризисы пожилого возраста / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – С. 84–85.
12. Мелик-Пашаев А.А. Акме – период жизни или состояние духа? / А.А. Мелик-Пашаев // Общая и прикладная акмеология. – М., 1995. – С. 95–117.
13. Павлов Ю.О. Психологічна допомога безробітним у кризовому стані в умовах професійної перепідготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ю.О. Павлов ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 225 с.

14. Психологічне консультування безробітних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://revolution.allbest.ru/psychology/00100596.html>.
15. Психічні стани безробітних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://revolution.allbest.ru/psychology/00121535.html>.
16. Смирнова Т.В. О профессиональных деструкциях в пожилом возрасте / Т.В. Смирнова // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 21–28.
17. Степанов С. Личностный рост: издержки цивилизации / С. Степанов // Школьный психолог. – 2001. – № 30.
18. Чернівчан В.В. Кризи особистості в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / В.В. Чернівчан, С.І. Вардеванян. – Режим доступу: <http://intkonf.org/chernivchan-v-vardevanyan-si-krizi-osobistosti-v-suchasnomu-suspilstvi/>.

Панченко С.М. Проблеми самоздійснення дорослих у контексті критично-смилових криз

Анотація. У статті представлено результати наукового дослідження критично-смилових криз у різних формах їх прояву та негативного впливу на розвиток особистості дорослої людини. Обґрунтовано ключові поняття у проблемному полі дослідження. Висвітлено авторські припущення стосовно стимулювання самоздійснення безробітних, інвалідів, пенсіонерів при виникненні у них кризових станів у спеціально створеному освітньому середовищі.

Ключові слова: самоздійснення, криза, кризові стани, критично-смилові кризи.

Панченко С.Н. Проблемы самореализации взрослых в контексте критически-смысловых кризисов

Аннотация. В статье представлены результаты научного исследования критически-смысловых кризисов в различных формах их проявления и негативного влияния на развитие личности взрослого человека. Обоснованы ключевые понятия в проблемном поле исследования. Освещены авторские предположения относительно стимулирования самоосуществления безработных, инвалидов, пенсионеров при возникновении у них кризисных состояний в специально созданной образовательной среде.

Ключевые слова: самоосуществление, кризис, кризисные состояния, критически-смысловые кризисы.

Panchenko S. The adult's self-fulfillment problems in the context of critical-sense crisis

Annotation. The article presents the critical-sense crises scientific investigation results in their different forms of manifestation and negative impact on the adult personality development. The basic notions in the problematic research field are proved. Author's assumptions relatively the self-fulfillment stimulation of the unemployed, disabled, retired people in the case of their crises state intensification in the specially created educational environment are highlighted.

Key words: self-fulfillment, crisis, crisis state, critical-sense crisis.